

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XXXVII

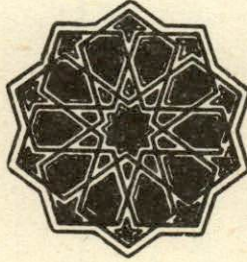

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XXXVII

*Bu Dergide Yayınlanan makalelerin her türlü sorumluluğu yazarlarına
aittir.*

ISSN 1301-0522

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ - 1997

İÇİNDEKİLER

Sayfa

Prof. Dr. Hüseyin ATAY <i>Nefis</i>	1
Prof. Dr. Beyza BİLGİN <i>Hollanda Yüksek İslam Okulu</i>	59
Prof. Dr. Beyza BİLGİN <i>Debatte Über Islamische Pädagogik In Den 20. Jahrhundert</i>	67
Prof. Dr. Beyza BİLGİN <i>Müslümanların İslami Eğitiminde Gerekli Değişmeler</i>	73
Prof. Dr. Beyza BİLGİN <i>Notwendige Veränderungen Der Islamischen Erziehung In West-Europa Und In Den Islamischen Landern</i>	79
Prof. Dr. Sabri HİZMETLİ <i>Değişim ve İslam</i>	87
Prof. J. DANIELOU (Çev. Prof. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK) <i>Kilisede Misyoner Düşüncesi</i>	101
Prof. Dr. Nesimi YAZICI <i>Karesi Gazetesi Penceresinden Balıkesir'de Dini Hayat Üzerine Bazı Gözlemler (1916-1917)</i>	105
Prof. Dr. Hamid ALGAR (Çev. Doç. Dr. Ethem CEBECİOĞLU) <i>Volga-Ural Bölgesinin Son Büyük Nakşibendî Şeyhi=Şeyh Zeynullah Rasulev</i>	131
Doç. Dr. Mustafa ERDEM <i>İlahi Dinlerin Kutsal Kitaplarında Helal ve Haram Anlayışı Üzerine Bir Araştırma</i>	151
Doç. Dr. İrfan AYZAN <i>Emeviler Döneminde Mevali ve Zımmilerin İdaredeki Rolü</i>	175
Doç. Dr. İsmail Hakkı ÜNAL <i>Haneî Usulcülere Göre Hz. Peygamberin Fiilleri</i>	191
Doç. Dr. İbrahim SARIÇAM <i>Küme't b. Zeyd el-Esedî ve Hâşimiyât'ı II</i>	201
Doç. Dr. İdris ŞENGÜL <i>Kur'an Üzerine</i>	233

Prof. Dr. Muhammed Abdullah DRAZ (Çev. Doç. Dr. Ahmet Nedim SERİNSU)	
<i>"Kur'ân-ı Kerim'in Nüzul Sırasına Göre Tertib Edilmesi Teklifi"ne Edebi Eleştiri</i>	245
Yrd. Doç. Dr. Ruhi KALENDER	
<i>Musiki ve İnsan</i>	263
Dr. Niyazi AKYÜZ	
<i>Dinin Nesnelleşmesi</i>	273
Michael COOK (Çev. Dr. Sönmez KUTLU)	
<i>İslam'da Aktivism ve Quietizm: İlk Mürcienin Durumu</i>	305
Dr. Sönmez KUTLU	
<i>İlk Mürciî Metinler ve Kitâbü'l-İrca</i>	317
Dr. Baki ADAM	
<i>Yahudiliğin Hıristiyanlığa ve İslam'a Bakışı</i>	333
Dr. Öznur ÖZDOĞAN	
<i>Kendini Gerçekleştirme Açısından İnsan-Din İlişkisi</i>	359
Dr. Gülay CEZAYİRLİ	
<i>Dinî Grup ve Toplumsal Grup</i>	365
Dr. Bayram AKDOĞAN	
<i>Çağdaş Musikînaslardan Tunus'lu Büyük Bestekâr ve Müzisyen Dr. Salih el-Mehdî'nin Hayatı, Eserleri ve Musiki Anlayışı</i>	377
Dr. Mustafa AŞKAR	
<i>Osmanlı Devletinde Alim-Mutasavvıf Protipi Olarak; Şeyhülislam Molla Fenârî ve Tasavvuf Anlayışı</i>	385
Dr. Mustafa AŞKAR	
<i>Ebu Abdurrahman Sülemî'nin Zikru'n-Misveti'l-Müteabbidâti's-Sufiyyât Adlı Eseri ve Tasavvuf Tarihinde Kadın Sufilerin Yeri</i>	403
Dr. Recai DOĞAN	
<i>Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili</i>	407
Ar. Gör. Bilal KEMİKLİ	
<i>Türk Tasavvuf Edebiyatında Risale-i Devran ve Semâ Türü ve Gaybî'nin Devran ve Semâ'a İlişkin Görüşleri</i>	443
Dr. Seyfettin ERŞAHİN	
<i>İslam Tarihçiliği Üzerine (Kitap Tanıtımı)</i>	461

OSMANLI DEVLETİNDE ALİM-MUTASAVVIF PROTOTİPİ OLARAK; İLK ŞEYHÜLİSLAM MOLLA FENARÎ VE TASAVVUF ANLAYIŞI

Arş. Gör. Mustafa AŞKAR

“Türk İslamlığı, tarihte ve günümüzde iki düzeyde devam edegelmiştir. Bunlardan biri medreseler ve ulemâ sınıfı diğeri ise kitlelerin popüler, mistik, sezgisel anlayışa dayalı tasavvuf anlayışdır.”

Bernard Lewis

GİRİŞ

Bilginimiz Molla Fenarî'nin yaşadığı dönem -750-834/1350-1431 yılları arasında yaşamış olduğu göz önüne alınırsa- Osmanlıların siyasi yönden sınırlarının genişlemeye başladığı Kuruluş Dönemine rastlar. Molla Fenarî Osmanlı hükümdarlarının tam beş tanesinin hüküm sürdüğü bir devirde yaşamıştır. Bu Osmanlı Padişahlarının dönemleri sırasıyla şunlardır: Orhan Gazi (1281-1360), I. Murat (1360-1389), Yıldırım Bayezid (1389-1402), Çelebi I. Mehmed (1413-1421), II. Murat (1421-1451).

Gerek Osmanlı ve gerekse ondan önceki Anadolu Selçuklu alimleri, çoğu zaman yüksek tahsillerini yapmak için Suriye, Mısır ve İran'a giderlerdi¹. Çünkü XIV. ve XV. yüzyıl Mısır, Suriye ve Maverâünnehir'deki ilim müesseseleri Anadolu'daki medreselerden üstün idi. O devrin ileri gelen Osmanlı âlimlerinden Osman Gazi'nin kayınhedei Şeyh Edebâli Şam'da, Davûd-ı Kayserî Kahire'de, Kara Hoca Alaaddin, İran'da Si-

1. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. I, Ankara 1961, s. 520.

mavnalı Bedreddin ve Molla Fenarî, Kahire'de, Alaaddin-i Rumî Semerkant'da ihtisas yapmışlardır.²

Bu arada, Osmanlılar genişleyip, büyürken diğer İslâm ülkeleri de son şöhretli bilginlerini yetiştirmekte idiler. Bunlar arasında Fahreddin Razî (Ö. 605/1209), Sadeddin Taftazanî (Ö. 792/1390), Seyyid Şerif Cür-canî (Ö. 713/1313) gibi isimler o dönemin Osmanlı bilginleri üzerinde önemli bir etki yapmışlardır³.

Bu şöhretli şahsiyetler, o dönemin Türk bilginleri üzerinde etkili olurken, dolayısıyla medrese sistemi üzerinde de tesirli olmuşlardır. Aynı şekilde Molla Fenarî de Sadeddin Taftazanî (712/1313-792/1390) den etkilenmiş ve müderrislik yaptığı medreselerde onun eserlerinin okutulması için gayret göstermiştir⁴. Yine Osmanlı ilim adamları ve medreselerine geniş çapta etki edenler arasında Fahrettin Razî (Ö. 605/1209)'yi görüyoruz. Osmanlı medrese sistemine büyük ölçüde etki eden Razî ekolü, Molla Fenarî tarafından kurulmuştur⁵. XIV. asır sonuyla XV. asrın ilk yarısında yetişmiş olan Osmanlı âlimlerinden Şemseddin Molla Fenarî (Ö. 843/1431), Simavna Kadıoğlu Şeyh Bedreddin (Ö. 823/1420) ve Şair Ahmedî (Ö. 1820/1417) de Razî ekolüne mensup idiler.

Daha sonraki yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde âlimlerin birçoğu, Molla Fenarî vasıtasıyla, Fahrettin Razî'ye kadar uzanan bir ulema silsilesi teşkil ederlerdi⁶. Davûd-ı Kayserî (Ö. 751-1350)'den sonra ve ondan daha da etkili olarak, Razî ekolünü Osmanlı medreselerine yerleştiren kişi Molla Fenarî'dir. Zira Molla Fenarî'nin, Razî ekolüne mensup Alaaddin Esved ve Cemaledin Aksarayî'nin talebesi olması bizim bu görüşümüüzü destekler mahiyettedir⁷. Kısaca, bu dönemde medreselerde tefsir, hadis vs. gibi nakli ilimlerin yanında, aklî ilimler dediğimiz mantık, felsefe, riyâziye (matematik), hendese de okutulmaya başlanmış ve ilmî seviye yükseltilmiştir.

Bütün bu ilmî faaliyetlerin yanısıra Osmanlı Sultanlarının o dönemde bir taraftan devletin genişlemesi siyasetiyle birlikte, diğer taraftan ilmî müesseseler kurarak ilmî hayata önemli ölçüde katkıda bulduklarını

2. Aynı yer.

3. M. Saîit Yazıcıoğlu, "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinde Kelâm", İslâmî İlimler Dergisi, Ankara 1980, Sayı IV, s. 281.

4. Molla Fenarî, *Aynu'l-A'yan fi Tefsiri'l-Kur'an*, (Rıfat Bey Matbaası) İstanbul 1325, s. 15.

5. Yazıcıoğlu, a.g.m., s. 281.

6. Aynı makale, s. 76.

7. İbn-i Hacer el-Askalanî, *Enbâu'l-Gumr fi Ebnâi'l-Umr*, Beyrut 1986, c. VII, s. 378; Mecdî Efendi, *Terceme-i Şakayıkı Nu'maniyye fi Ulemâi Devleti'l-Usmâniyye*, (Dâru't-Tibâati'l-Amire) İstanbul 1269, c.I, s. 29; Alî Mustafa b. Ahmed, *Künhü'l-Ahbâr*, (Dâru't-Tibâti'l-Amire) İstanbul 1277, c.V, s. 52; Nişancı-Zâde, *Mir'ât-ı Kâinat*, İstanbul 1290, s. 326-230; Faruk Sümer, "Türkiye Kültür Tarihine Umumi Bir Bakış", AUDTCF Dergisi, Ankara 1962, c.XX, s. 236.

görüyoruz. Orhan Gazi'nin İznik'i aldıktan sonra orada yeni bir medrese açması oldukça önemlidir. Aşıkpaşa-Zâde bunu şöyle anlatır: "Orhan Gazi 731/1330-31'de İznik'i aldı. Ve bir ulu kiliseyi cami yaptı, bir manastırı da medrese yaptı. Medreseyi Mevlâna Davûd-ı Kayserî'ye verdi"⁸. İznik medresesinin bu şehre verdiği ilmî mevki ve ehemmiyet hiç şüphesiz, uzun müddet sürmüştür. Hatta o dönemde bu şehre "Alimler Yuvası" denmiştir⁹. Bu medresenin açılması kadar önemli olan diğer bir husus da, müderris olarak Davûd-ı Kayserî (Ö. 751/350)'nin getirilmesidir. Zira bu bilgin Mısır'da tahsil görmüş hem naklî hem de aklî ilimlerde tam bir ihtisas sahibi idi. Bir yenilik olarak onun zamanında okutulan dersler arasında kelâm da eklenmiştir. Yine bundan önceki iki asırda, Türk düşünce tarihinde büyük izler bırakan İbn Arabî Ekolü de Davûd-ı Kayserî ile girmiş oluyordu¹⁰. Molla Fenarî'nin de İznik medresesinin yetiştirdiği en önemli şahsiyet olduğu¹¹ hatırlanırsa, onun Türk düşünce hayatında ve tasavvuf tarihindeki yeri daha belirgin hale gelecektir. Görüldüğü gibi, tarihte her zaman önemli ilmî şahsiyetlerin yetişmesiyle, yetiştiği ilmî ortam arasında doğrudan ve önemli bir ilişki vardır. İlim adamının fikir üreticiliğinde, etrafındaki ilmi zihniyetin ne kadar etkili olduğunu açıkça görüyoruz.

İşte bilginimiz Molla Fenarî, böylesine zengin bir kültür ortamında yetişmiştir. Daha ileride Molla Fenarî'nin ilmî şahsiyetini ele alırken yetiştiği ilim ve kültür çevresine neler kazandırdığını geniş olarak ele alacağız.

Molla Fenarî'nin yaşadığı siyâsî ve içtimaî ortama gelince, bilindiği gibi Türkler Anadolu'ya çok kalabalık ve dağınık kitleler halinde gelmişlerdir. Bunlar arasında birliği sağlamakta en önemli unsurun din olduğu ve bu din birliğinin de o dönemdeki dervişler ve tarikatlar sayesinde sağlandığı da muhakkaktır. Anadolu Türkleri arasında tasavvuf hareketinin gelişme seyirini takip edecek olursak, tasavvufun bu fonksiyonunu daha iyi görebiliriz.

Burada şunu ifade etmekte fayda mülâhaza ediyoruz; o dönemdeki tasavvufî cereyanlardan da anlıyoruz ki, bazı dinî kurumlar toplumsal bir ihtiyaçtan dolayı ortaya çıkar ve kendi çıkış amacına uygun olarak devam ettiği müddetçe hayatîyetini korur. Aksine, fonksiyonunu icra etmekten atıl kalır ve gelişen sosyal ihtiyaçlara cevap veremez hale gelirse, çökme-

8. Aşıkpaşaoğlu, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, çev. Nihat Adsız, (MEB Yayınları), İstanbul 1960, s. 46; Ayrıca bkz. Mehmet Bayraktar, *Davud el-Kayserî*, (Kayserili Davud), Ankara 1988, s.12.
9. Adıvar, A. Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, (Devlet Matbaası) İstanbul 1943, s. 2; Sümer, a.g.m., s. 236.
10. Halil İnalcık, *The Ottoman Empire (The Classical Age)*, s.166; Sümer, a.g.m., s. 236; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 532; H. Gazi Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri*, (AÜİF Yayınları) Ankara 1982, s. 100.
11. Adıvar, a.g.e., s. 3; Yurdaydın, a.g.e., s. 100.

ye ve önemini kaybetmeye başlar. İşte tasavvuf izah etmeye çalıştığımız anlamda Kuruluş Döneminde önemli bir misyon yüklenmiş ve zamanla bu görevini ihmal edince tartışılır hale gelmeye başlamıştır. Ancak bu, tasavvufun bir boyutudur. Bunun dışında tasavvuf başlangıçtan beri İslam'daki ruhî hayatı canlı tutmuş ve tutmaya devam etmektedir. Bu da, inkar edilemez bir hakikattir.

İslâm âleminin tümünü etkileyen ve İslâm'ın yayılması fonksiyonunu üstlenen tasavvuf müessesesi, o devirde gittikçe artan bir kuvvetle yayılmıştır. Özellikle Gazzalî'den sonra ehl-i sünnet akideleri ile de pek iyi te'lif edilmiş olan bu cereyan, XII. ve XIII. asırlarda İran, Orta-Asya, Mısır, Suriye ve Anadolu'da etkili oluyordu. Bilhassa o dönemde vahdet-i vücûd telakkisini en geniş bir surette kucaklamış suflilere sık sık rastlarız¹².

İbn Arabî'nin görüşleri Anadolu'da öncelikle öğrencisi Sadreddin Konevî (ö. 674/1274) tarafından yayılmıştır¹³. Türk-İslâm düşüncesi tarihi gözönünde tutulduğunda, bilhassa XVI. yüzyıl ortalarına kadar Entellektüel tasavvuf ve ilim çevrelerinde İbn Arabî'nin benimsendiğini, büyük mutasavvıf ve âlimlerin aynı düşünceleri ifade eden eserler te'lif ettiklerini görüyoruz. Bunlar arasında İbn Arabî'nin talebesi Sadreddin Konevî (ö. 674/1274)'den başka, Davûd-ı Kayserî (ö. 751/1350) gibi *Fusûs* şarihlerini, Molla Fenarî (ö. 834/1431) gibi âlim-mutasavvıfları zikredebiliriz¹⁴. Bizim onun tasavvufî görüşlerini ele alırken de ifade edeceğimiz gibi, Anadolu'da vahdet-i vücûd sisteminin yerleşmesinde en büyük pay, Davûd-ı Kayserî'den sonra Molla Fenarî'nindir.

Burada suflilerle, resmi ulemâ dediğimiz ilmiye sınıfı arasındaki uzlaşma dikkat çekmektedir. Anlaşıyor ki tasavvuf, prensip olarak dinî esas ve akidelere uygun olduğunda kabul görüyor ve işlerlik kazanıyor. Osmanlı Devleti'nin temeli atılırken, bu beylik, Ahîlikten ve Ahî reislerinin nüfûzundan da istifade etmişti. Ahîlerin bu nüfûzunu XV. yüzyılın ilk yarısında da görmekteyiz¹⁵. XIV. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı topraklarında Ekberîye, Bistamiye, Zeyniye, Mevlevîye, İshakiye, Kadiriye, Sühreverdîye, Halvetîye tarikatlarının varolduğunu anlıyoruz¹⁶.

Burada şu noktayı da belirtmekte fayda mülâhaza ediyoruz; Osmanlıların ilk dönemlerinde hükümdarların genel olarak tasavvufa karşı bir

12. Köprülü, a.g.e., s. 167.

13. Abdurrahman Camî, *Nefahâtü'l-Üns min Hadarâti'l-Kuds*, ter. Lamîf Çelebi, (Marifet Yayınları) İstanbul 1980, s. 632; Nihat Keklik, *Sadrettin Konevî'nin Felsefesinde Allah, Kainat ve İnsan*, (İÜF Yayınları) İstanbul 1967, s.9.

14. Mustafa Tahralı, "*Fusus'u'lHikem, Şerhi ve Vahdet-i Vücûd ile Alakalı Bazı Meseleler*" (Fusûs Şerhi ve Tercümesi İçinde Makale), İstanbul 1987, s.32.

15. UzunÇarşılı, a.g.e., s. 530; Fuat Köprülü, "*Anadolu'da İslâmiyet*", DFEF Mecmuası, İstanbul 1922, c.II, s.4 ve s. 242.

16. UzunÇarşılı, a.g.e., s.531.

meyil duydukları belirgin bir şekilde göze çarpmaktadır¹⁷. Burada ayrıca şunu da belirtmek gerekir. Osmanlı Sultanları tasavvuf mensuplarına karşı oldukça müsamahakâr davranmışlardır; ancak bu tek taraflı olmamıştır. Zira o dönemdeki sufler nüfûzlarını devletin ilerlemesi yönünde kullanmaktaydılar. Ancak devletin daha kuruluş döneminde ortaya çıkan Şeyh Bedreddin isyanı gibi vak'alar, bu hoşgörünün istismar edilmiş olduğunu gösteriyor.

Buraya kadar anlattığımız hususları şöylece özetlemek mümkündür. Osmanlıların kuruluş döneminde dinî anlayışın sünî karakterli olduğunu, devletin sünîliğe sahip çıktığını ve yeni kurulan ilmî müesseseleri de bu anlayışa uygun kurduklarını görüyoruz. Bilginimiz Molla Fenarî işte böylesine ilmî, dinî ve siyasî bir ortamda yetişmiştir.

I. HAYATI VE İLMÎ ŞAHSİYETİ

Asıl adı, *Şemseddin Muhammed bin Hamza bin Muhammed İbnu'l-Fenarî er-Rumî*'dir¹⁸. Genellikle *Molla Fenarî* lakabıyla anılmıştır. Molla Fenarî, *Fenar* kelimesine nisbetle *Fenerci veya Fenerli* demek olur. Molla Fenarî'nin birinci şekle göre fenercilik sanatına nisbetle *Fenarî* lakabını aldığı şeklinde rivayetler¹⁹ olmakla birlikte, *Fenerli* anlamında *Fenar* köyüne mensup olduğuna dair rivayetler de vardır. Bütün ilmî verilere göre Molla Fenarî'nin büyük bir ihtimalle *Fenar* köyüne nisbet edilmesinin doğru olacağı kanaatine vardıktan sonra, bu köyün nerede olduğu sorusuyla karşı karşıya geliyoruz.

Bu köyün nerede olduğuna dair pek çok rivayete rastlıyoruz. Kendi oğlundan rivayetle bu köy Horasan civarındadır²⁰. Yine Fenar'ın Bursa Yenişehir ile İnegöl taraflarında bir kasaba olduğunu söyleyenler de vardır²¹. Karaman'ın köylerinden olduğunu²² ileri sürenler olduğu gibi, bunun Amasya'nın köylerinden biri olduğunu iddia edenler de²³ mevcuttur. Bütün bu verilere göre Molla Fenarî'nin Maveraünnehir'den Anado-

17. Yurdaydın, a.g.e., s. 105.

18. Molla Fenarî'yi Mısır'da ziyaret eden ve icazet alan, hayatını kendinden yazan tarihçi İbn-i Hacer el-Askalanî, *Enbâu'l-Gumr fi Ebnâi'l-Umr* adlı eserinin Hicrî 823 Senesi olayları kısmında "*Muhammed bin Hamza bin Muhammed el-Hanefî er-Rumî el-Ma'ruf bi-İbni'l-Fenarî*" diye bahseder. (İbn-i Hacer, *Enbâu'l-Gumr*, Beyrut 1986, c.VI, s. 378).

19. Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellefleri*, (Meral Yayınları) İstanbul 19972, c.I, s. 315.

20. Müstakim-Zâde, Süleyman Sadeddin, *Mecelletu'l-Ensâb fi'n-Nisebi ve'l-Künâ ve'l-Elkâb*, Süleymaniye Ktb, (Hafid Efendi Böl.) no: 628, v. 341b; Kazım Baykal, *Bursa ve Anıtları*, (Aycan Matbaası) Bursa 1950, s.78.

21. Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, çev. İsmail Erünsal, (Tercüman 1001 Temel Eser Serisi), c.I, s. 282; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, (TTK Basımevi) Ankara 1984, s.228.

22. Yurdaydın, a.g.e., s.100.

23. Müstakim-Zâde, *Mecelletu'l-Ensâb*, v.342/a.

lu'ya genç yaşta gelen bir Türk olduğunu anlıyoruz. Bizden başka Molla Fenarî hakkında araştırma yapanların çoğunluğu, onun Anadolu'ya Maveraünnehir'den geldiği görüşündedirler²⁴. Ayrıca Oryantalist Walsh, Molla Fenarî'nin Bursa'da doğduğunu söylerse²⁵ de bu mümkün değildir. Zira Fenarî'nin ailesinin Bursa'da olduğuna dair hiçbir kayıda rastlanmamıştır.

Molla Fenarî'ye gençliğinde *molla*²⁶ denilmiştir ve *Fenarî* lakabıyla birlikte *Molla Fenarî* diyerek meşhur olmuştur. Molla Fenarî'ye ait yazma eserlerde *Munla* veya *Mualla* şeklinde ilk asıyla zikredilir²⁷.

Molla Fenarî 751/1350 yılı Safer/Nisan ayında doğmuştur. Molla Fenarî'nin anne ve babası hakkında pek fazla malumata sahip değiliz. Ancak babası, zamanının sufi-âlimlerinden *Nureddin Hamza bin Muhammed bin Muhammed bin Hamza'dır*²⁸. Molla Fenarî, babası vefat edince, kızkardeşinin eşi olan *Husrev* adındaki zengin şahıs tarafından himaye edilmiş, gençliğinin bir kısmı onun yanında geçmiştir²⁹.

İleride devrinin aklî ve naklî ilimlerinin tek ismi haline gelecek olan, zekî ve kabiliyetli Molla Fenarî'nin Anadolu'ya hangi tarihte geldiği kesin olarak bilinmemektedir³⁰. Ancak Molla Fenarî'nin Anadolu'ya geldiğinde delikanlılık çağında olduğunu ve gelmeden önce ilk tahsilini babası Hamza bin Muhammed'den gördüğünü biliyoruz³¹. Ayrıca Molla Fenarî, Sadreddin Konevî (Ö. 674/1274)'nin eseri *Miftâhu'l-Gayb*'ı babasından okumuş idi³². Molla Fenarî'nin önce İznik'e gittiğini ve orada Or-

24. Hakkı, Şinasî Çoruh, "İlk Osmanlı Şeyhülislâmı Molla Fenarî", Türk Kültürü, Ankara 1960, c.II, s. 283, s.17; Veli Ertan, "Molla Şemseddin Fenrî", Milli Kültür Dergisi, Ankara 1971 (Kasım), s. 43-45; Türk Ansiklopedisi, "Fenarî", (MEB Yayınları) Ankara, 1968, c.XVI, s.229.
25. J.R. Walsh, "Fenarî-Zâde", Encyclopedia of Islam, Leiden 1983, c.II, s.879.
26. Molla kelimesinin aslı "*men lâ nazira leh*" (=dengi, eşi olmayan kimse) tabirinin zamanla kısaltılması ile meydana gelmiştir. İlk önceleri "*munla*" veya "*Monla*" şeklinde tabir edilirken, sonraları "*Molla*" şeklinde söylenegelmiştir. (Müstakim-Zâde, *Mecelletü'l-Ensâb*, v.410/a). Önceleri mevleviyet payesini ihraz eden ulemâ hakkında kullanılan bu ifade, daha sonra ilmî ve içtimâî mevki yüksek olanlar hakkında kullanıldı. Osmanlılarda birinci sınıf kadınlara da "*Molla*" denilirdi. Müderrislerle, yaşlı kimseler, medrese talebelerini isimleriyle çağırılmazlar "*Molla*" diye hitap ederlerdi. (Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, (MEB Yayınları) İstanbul 1971, c.II, s.549).
27. Müstakim-Zâde, *Devhatu'l-Meşayih*, (Çağrı Yayınları) İstanbul 1980, s.3; Mecdi Efendi, *Şakayık* c.I, s.47; Hüseyin Hüsameddin, "Molla Fenarî", Türk Tarih Encümeni Mecmuası, İstanbul 1926, s.95; ez-Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lam*, Kahire 1376, c.VI, s. 342; GAL, Leiden 1949, c. II, s. 303.
28. Hüseyin Hüsameddin, a.g.m., s. 329.
29. İsmail Belig-i Bursevî, *Güldeste-i Riyâz-ı İrfân ve Vefeyât-ı Danişverân-ı Nadi-redân*, (Vilayet Matbaası) İstanbul 1302, s. 239.
30. Müjgân Cunbur, "İlk Türk Şeyhülislâmı Molla Fenarî", Türk Yurdu, Ankara 1960 (Nisan), c.II, Sayı 283, s. 283, s.17; Mecdi Efendi, *Şakayık*, c.I, s.49.
31. Mecdi Efendi, aynı yer; Ertan, a.g.m., s.61.
32. Mecdi, aynı yer.

haniye Müderrisi, *Kara Hoca* lakâbıyla meşhur Alaaddin Esved (Ö. 795/1393)'den ders aldığını görüyoruz³³.

Daha önce de zikrettiğimiz gibi, Orhan Gazi (1287/1362) İznik'i fet-hedince orada bulunan eski bir manastırı medreseyle çevirmiş³⁴ ve başına devrin ünlü alimi Davûd-ı Kayserî (Ö. 751/1350)'yi getirmişti. Bu zat İbn Arabî'nin *Fusûsu'l-Hikem*'ine yazdığı bir şerhte vahdet-i vücûd telakkisi-ni müdafaa etmiş ve hatta bu şerh sebebiyledir ki, tasavvuf Osmanlı ülke-sinde kolaylıkla yayılmış kabul görmüştür³⁵.

Diğer taraftan aynı medresenin ikinci müderrisi Taceddin Kürdi (Ö. 1397) hoca getirilmişti³⁶. İşte, Molla Fenarî devrinin ileri gelen bu bilgini-nin yanında yaklaşık üç yıl kalarak ondan ders almıştır³⁷. Amasya'da o devrin ünlü bilginlerinden Fahreddin Razî'nin torunu Cemaleddin Aksa-rayî (Ö. 790/1388)'den ders aldı³⁸. Ayrıca Mısır'da devrin ünlü âlimi Ek-meleddin Muhammed el-Babertî (Ö. 786/1384)'nin yanında birkaç yıl ka-larak kendisinden istifade etti³⁸. Kahire'de yalnız Babertî'den değil, diğer bazı ulemâdan da ders almıştır. Buraya kadar Molla Fenarî'nin tahsil hay-atını ve yetişmesini kısaca anlatmaya çalıştık. Devrinin bu güçlü ilim merkezlerinde yetişen Molla Fenarî, bundan böyle hayatının sonuna kadar önemli şahsiyetler yetiştirecek, kendi döneminin dinî, ilmî ve siyasî hayatına damgasını vuracaktır.

Molla Fenarî ikinci defa, Karaman'dan dönüşünde, I. Çelebi Meh-met (1413-1421) devrinde tekrar kadı tayin edilmiştir. Molla Fenarî kadı-lık görevini yürütürken, diğer taraftan Manastır Medresesinde müderrislik yapıyordu. Molla Fenarî, müderrisliği esnasında Muhyiddin Kafiyeci (Ö. 879/1474), İbn-i Hacer el-Askalanî (Ö. 853/1449), Molla Yeğan (Ö. 878/1473) gibi kendi dönemlerinin en büyük ilim otoriteleri olacak âlimleri yetiştirmiştir.

33. Hoca Sadeddin, *Tâcu't-Tevârîh*, (Tab'hane-i Amire) İstanbul 1279, c.II, s. 410; Taş-köprü-Zâde, Ahmed İsamüddin, *Mevzuâtü'l-Ulûm*, ter. Mehmed Kemâleddin, (İkdam Matbaası) İstanbul 1313, s. 572; Mecdî, *Şakayık*, c.I, s. 39; Beliğ, a.g.e., s. 240; Müstakim-Zâde, *Devhatü'l-Meşayih*, s.3, el-Leknevî, Ebu'l-Hasenât Muham-med b. Abdülhay, *el-Fevâidu'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, (Matbaatü's-Saade) İstanbul 1324, s. 166; Şamseddin Samî, *Kamus'ul-Alâm*, (Mihran Matbaası), İstanbul 1314, c.V, s.3436; Cunbur, a.g.m., s.17; Ertan, a.g.m., s.61.

34. Aşıkpaşa-Zâde, a.g.e., s.46.

35. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, s.2.

36. Alî, *Künbü'l-Ahbâr*, c.V, s.56.

37. Çoruh, a.g.m., s. 44.

38. Suyutî, Celâleddin, *Buğyetü'l-Vuât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât*, Kahire 1965, c. II, s. 98; Hoca Sadeddin, *Tâcu't-Tevârîh*, c.II, s. 411; Taşköprü-Zâde, *Mevzuâtü'l-Ulûm*, s.572; Mecdî, a.g.e., c.I, s.47; Alî, *Künhü'l-Ahbâr*, c.V, s.108; Ni-şancı-Zâde, *Mir'at-ı Kainat*, s.326; Müstakim-Zâde, *Devhatü'l-Meşayih*, s.3; el-Leknevî, *el-Fevâidu'l-Behiyye*, s.166; Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, c.VI, s.355; Şemseddin Samî, *Kamusu'l-Alâm*, (Mihran Matbaası) İstanbul 1314, c.V, s.3436.

39. Hoca Sadeddin, *Ta'cüüt, Tevârih*, c.II, s.411; Mecdî, *Şakayık*, c.I, s.47; Alî, *Künhü'l-Ahbâr*, c.V, s.108; Beliğ, *Güldeste*, s.240.

Molla Fenarî'nin medresede hoca iken, getirdiği yeniliklerden biri de, tatil günlerini artırmış olmasıdır. O dönemde Osmanlı topraklarında Sadeddin Taftazanî (Ö. 782/1390)'nin yazdığı eserler yayılmaya ve medreselerde okutulmaya başlamıştı⁴⁰. Molla Fenarî zamanında tahsil erbabının tatilleri cuma ve salı olarak iki gündü. Bu iki gün, o günün şartlarında daha yeni te'lif edilen eserleri öğrenciler kendileri yazarak çoğalttıkları için, yetmiyordu. Yazmak okumaktan çok vakit alıyordu. Okumak için eserlerin elde yazılı olması şarttı. Bütün bu durumları bilen Molla Fenarî, pazartesi gününü de tatil ederek talebelerin eserleri daha rahat istinsah etmeleri için zaman tanımış oldu⁴¹.

Molla Fenarî, bir ara hac dönüşünde Mısır'a ziyaret için uğramıştı. Mısır'dan Anadolu'ya döndüğünde yetmiş yaşını geçmiş, ihtiyarlık dönemine girmişti. Onun bu ihtiyarlığı gençliğinden daha güzeldi. Aynı zamanda, vaktiyle Karamanoğlu Mehmet Bey'in verdiği yevmiyelerden tasarruf ettiği paralarla ve Mısır Sultanı Müeyyed'in hediyeleriyle oldukça zengin olmuştu. Öyleki bir defada yanında 150 bin akça bulundurduğunu rivayet edilir⁴². Yine Molla Fenarî, Mısır'daki tahsil hayatını bitirip Anadolu'ya döndüğünde, ticaretle meşgul olmuştu. Molla Fenarî kazzazlık (=ipekçilik) yapardı⁴³. Kendisi müderrislikten elde ettiği servete rağmen, kendi yiyeceği ve içeceği için helal mal elde edildiğini ve bu nedenle kazzazlık yaptığını zaman zaman ifade ederdi⁴⁴. Bu şekilde zengin olmasına rağmen oldukça müevazî giyinirdi⁴⁵. Bursa'nın büyük zenginleri arasına girmiş, muhtelif çiftlikleri satın almış ve bunlara işsiz güçsüz fakirleri yerleştirerek büyük bir muvaffakiyetle işletmişti⁴⁶.

Diğer taraftan Molla Fenarî, Osmanlı Devletinin ilk resmî Şeyhülislâmı olması yönüyle de dikkat çekicidir. Osmanlılar Devletinin kurulmasıyla birlikte Şeyhülislâm ünvanıyla birçok zatların varlığı anlaşılmaktadır⁴⁷. Ancak bu, sadece *Şeyhülislâm* denilen şahsın ilmî üstünlüğünü ifade eden bir ünvanıdır. Osmanlı tarihinde devlet tarafından yetkili olarak ilk resmî statüyü taşıyan, Şeyhülislâm, bilginimiz Molla Fenarîdir. Zira bu eserde şöyle kaydedilir: "Sultan II. Murat 828/1425 senesinde Bursa'ya gitti. Bu yıl Sultan Murad İsfendiyar Beyi'nin kızı ile evlendi. Yine bu yılda, Allah'ın lütfu ile çok büyümüş ve genişlemiş olan Osmanlı Devleti'nin işleri çoğaldığı için, bütün ulemâya merci olmak üzere bir Şeyhülislâm tayinine lüzum görüldü. Asrın en büyük alimi olan Molla Fenarî

40. Mecdi, a.g.e., c.I, s.51.

41. Hoca Sadeddin, a.g.e., c.II, s.414; Ahmet Cevdet, a.g.e., s.357.

42. Mecdi, a.g.e., c.I, s. 48; Ali, a.g.e., c.V, s.108; Nişancı-Zâde, *Mir'at-ı Kainât*, s.326.

43. Ahmed Cevdet, a.g.e., c.VI, s.36.

44. Mecdi, a.g.e., c.VI, s.50.

45. Aynı yer.

46. Ziya Şakir, *Osmanlı Devletinin İlk Türk Şeyhülislâmı Molla Fenarî* (İsmail Akgün Matbaası) İstanbul 1951, s.25.

47. Pakalın, a.g.e., c.III, c.348; Ahmed Refik, *İlmiye Salnâmesi*, (Matbaa-i Amire) İstanbul 1324, s.308.

Şeyhülislâm tayin edildi. İşte Osmanlı Devletinin birinci Şeyhülislâmı odur⁴⁸. Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere Osmanlı tarihinde ilk resmî Şeyhülislâm Molla Fenarî'dir. Yine ilmiye salnamesinde *Meşihat-ı İslâmiye Tarihçesi*= Şeyhülislâmlık Tarihçesi'ni yazan araştırmacı, çoğunlukla tarihi kaynakların Osmanlıda ilk Şeyhülislâm olarak Molla Fenarî'nin kaydedilegeliğine dayanarak, Molla Fenarî'yi birinci sırada yazdığını zikreder⁴⁹. Bütün kaynaklar ve Molla Fenarî hakkındaki eserler, Molla Fenarî'nin ilk Türk-Osmanlı Şeyhülislâm'ı olduğu konusundaki görüş birliğine varmaktadırlar⁵⁰.

Molla Fenarî, oğlu Muhammed Şah'ın 832/1425-26 yılında vefatı üzerine, üzüntüsünden gözleri görmez olmuş, sonra da şifa bulmuştu. Molla Fenarî Allah'ın gözlerine verdiği şifaya şükür olarak ikinci defa 833/1429 yılında Antakya-Şam yoluyla Hicaz'a giderek hacce gitmiştir. Haccını eda ettikten sonra da tekrar Mısır'a uğramış, âlimleriyle ilmi mübâhaselerde bulunmuş, daha sonra da Anadolu'ya dönmüştür⁵¹.

Molla Fenarî Hac'an döndükten sonra devlet adamlarının ve halkın büyük iltifatına mazhar oldu. Oğlu Yusuf Balı Çelebi 834/1430 tarihinde Bursa kadılığına getirilerek⁵² Molla Fenarî taltif edilmiş oldu. Bundan sonra Molla Fenarî, kendini ibadet ve taata hasretti. Ancak halkın kendisini görmek isteği, gerek evinde, gerekse Cuma namazına giderken kalabalıklar oluşturmaları, adeta huzurunu bozacak dereceye varmıştı⁵³. Molla Fenarî, bu esnada yaklaşık 83 yaşlarındadır. Molla Fenarî bu sırada iyice yaşlanmış, artık ömrünün sonuna yaklaşmıştı. Bu arada bir cami ve medrese inşa ettirmişti⁵⁴. Netice olarak, Molla Fenarî, Recep 834/Mart-Nisan 1431'de Bursa'da vefat eder⁵⁵.

48. Ahmed Cevdet Paşa, c.VI, s.412.

49. Ahmet Refik, *İlmiyye Salnâmesi*, "Muhammed Şemseddin Fenarî Efendi", s.322, Dipnot, 2.

50. Müstakim-Zâde, *Devhatü'l-Meşayih*, s.3; Hakkı Aydın, *İslam Hukuku ve Molla Fenarî*, (İşaret Yayınları) İstanbul 1991, s.45; Çoruh, a.g.m., s.41; Şakir, a.g.e., s.38; Cunbur, a.g.m., s.17; Pakalın, a.g.e., c.III, s.349; Ertan, a.g.m., s.63; Mehmet Ali Aynî, *Hacı Bayram-ı Velî*, (Evkaf-ı İslâmiyye Matbaası) İstanbul 1343, s. 51; Baykal, a.g.e., s.78; Bursalı Mehmet Tahir, a.g.e., c.I, s.314; Abdülkâdir Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, Ankara 1972, s.1; Walsh, "Fenârî-Zâde", E.I, c.II, s. 879; İsmail Hamî Danişment, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, (Türkiye Basımevi), İstanbul 1942, I, s.110; Hüseyin Hüsameddin, a.g.m., s. 156.

51. İbn-i Hacer, *Enbâu'l-Gumr*, c.VIII, s. 244; Müstakim-Zâde, *Devhatü'l-Meşayih*, s.5; el-Leknevi, *Fevâidu'l-Behiyye*, s.166.

52. Hüseyin Hüsameddin, a.g.m., s. 154.

53. Mecdi, a.g.e., c.I, ss. 47-49; Müstakim-Zâde, *Devhatü'l-Meşayih*, s.5; *İlmiyye Salnamesi*, ss. 322-323.

54. Müstakim-Zâde, a.g.e., s.5.

55. Suyutî, *Buğyatu'l-Vuât*, c.II, s.97; Abdulhayy bin İmad, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâr men Zeheb*, (Mektebetü'l-Kutsî) Kahire 1350/51, c.VII, s. 209; Müstakim-Zâde, a.g.e., s.5; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedîyyetu'l-Arifin*, c.II, s.188; Şemseddin Samî, *Kamusu'l-A'lâm*, c.V, s. 3437; Harîrî-Zâde, Muhammed Kemaleddin, *Tıbyanu*

Molla Fenarî'nin ilmî kişiliğine gelince, Molla Fenarî, ilk tahsilini babası Muhammed bin Hamza'dan görür⁵⁶. Sadreddin Konevî (Ö. 674/1274)'nin *Miftahü'l-Gayb* adlı eserini babasından okur⁵⁷. Daha sonra da bu esere bir şerh yazar⁵⁸. Molla Fenarî'nin daha genç yaşta böylesine yoğun tasavvufî-felsefî bir eseri okuması onun, arapça'ya erken yaşta vakıf olduğunu ve bu eseri anlayacak kültür ve bilgi birikimine sahip bulunduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Molla Fenarî'nin arapçayı çok iyi bildiğini ve bununla birlikte bedîî, meanî gibi edebî ilimlere de ileri derecede vakıf olduğunu anlıyoruz⁵⁹. Molla Fenarî gençliğinde Anadolu medreselerinde tahsille yetinmeyip arapçasını, dolayısıyla ilmi kapsitesini genişletmek için Mısır'a gittiğini görüyoruz⁶⁰. Yaklaşık dört yıl Mısır'da kalan Molla Fenarî, şer'î ilimlerde epeyce söz sahibi olmuş ve arapçasını ilerletmiştir. Kendisi Türk olmasına rağmen eserlerini arap dilinde yazmıştır. Ayrıca, araştırmalarımız çerçevesinde Molla Fenarî'nin Türkçe eserine rastlayamadık. Yazdığı Arapça eserlerde sağlam ve seviyeli bir ifade kullandığı hemen kendini belli eder. Cümlelerinde Arapça gramerine aykırı bir ifade olmadığı gibi, herhangi bir ifade bozukluğu da göze çarpmamaktadır. Kullandığı cümleler kastettiği manayı ifade edebilecek bir tarzdadır⁶¹.

Bizim tebliğ konumuz, Molla Fenarî'nin vahdet-i vücûd ve diğer bir ifadeyle tasavvufî yönünü oluşturduğu için genelde bu mevzuları içeren eserlerini kaynak olarak kullandık⁶². Bu nedenle de, bilindiği üzere vahdet-i vücûd gibi oldukça felsefî yoğunluğu ağır olan bir konuyu arap dilinde ele almanın ne kadar zor olacağı ortadadır. Böylesine kompleks bir konuyu oldukça ustaca ele alan Molla Fenarî'nin Arap lisanına olan vukufyeti de böylece anlaşılabilir olur.

Molla Fenarî'nin ilmî yönü, hakkında tabakat kitaplarının birinde şöyle bahsedilir: "O, IX.H/XIV. M. asrın başında zamanının en büyük dört bilgininden biridir. Bunlardan; Siraceddin İbn-i Mulakkan (Ö. 804/

Vesâilü'l-Hakayık fî Beyân-ı Selâsili't-Tarâik, Süleymaniye (ktb (İbrahim Efendi), no: 430, v.97/b; Zirikî, *El-a'lam*, c.VI, s. 342; Kehhale, Ö. Rıza, *Mu'cemu'l-Müellifin*, (Matbaatü't-Terakkî) Dimaşk, c.IX, s. 272; Bursalı M. Tahir, a.g.g.e., c., s. 309; Danişment, *İOTK*, c.I, s. 110; Brill, E.J., *GAL*, c.II, s. 303; Çoruh, a.g.m., s. 52; Ertan, a.g.m., s.61; Walsh, "*Fenâri-Zâde*", E.I., c.II, s. 879; Aksu, a.g.e., s.2.

56. Mecdi, a.g.e., c.I, s.49.

57. Aynı yer, s.26.

58. Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Arifin*, c.II, s. 188; *GAL*, c.II, s.304.

59. Suyutî, *Buğyetü'l-Vûât*, c.II, s.97; Taşköprü-Zâde, *Mevzûâtü'l-Ulâm*, s.572, Abdülhay b. İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, c.VII, s.209.

60. Hoca Sadeddin, *Tâcü't-Tevârih*, c.II, s.410; Mecdi, a.g.e., c.I, s. 49; Alî, *Kühü'l-Ahbâr*, c.V, s.108.

61. Hakkı Aydın, *İslâm Hukuku ve Molla Fenarî*, s.105.

62. Molla Fenârî, *Risâle fî Beyân-ı Vahdet-i Vücûd*, Süleymaniye Kütüphanesi (Hüsrev Paşa), no: 751/12; Molla Fenarî, *Risâle fî't-Tasavvuf*, Süleymaniye Kütüphanesi (Hafid Efendi), no: 162/4.

1401-1402) hadis ve fıkhıta birçok eser telif etmiş ve bu sahada meşhur olmuştur. İkincisi; Mecduddin Şirazî (Ö. 816/1413) lugat olarak bir kamus yazmış ve bu alanda ileri gitmiştir. Üçüncüsü; Zeyneddin Irakî (Ö. 806/1404) hadis sahasında naklî ilimlerin hemen hemen hepsinde eserler vermiştir. Gerçekten Molla Fenarî, devrinde hiçbir âlimin erişemediği ilmî bir seviyeye yükselmiştir. Klâsik kaynakların hemen hepsinde ondan bahsedilirken, onun “akli ve nakli ilimlere” tam vakıf olduğu kaydedilir⁶³.

Diğer taraftan Molla Fenarî tefsir, hadis ve fıkıh gibi dinî ilimlerin yaygın olduğu⁶⁴ Mısır'a gitmiştir⁶⁵. Mısır'da da özellikle tefsir, hadis ve fıkhıta ün yapmış Ekmeleddin Babertî (öl. 786/1384)⁶⁶den ders almıştır⁶⁷. Bu sebeple de Molla Fenarî'nin nakilci yönünü Mısır'daki tahsil hayatına bağlıyoruz. Molla Fenarî aklî ikilmelerde öyle başarılı idi ki; kısa bir günde sabah namazından sonra oturup, yatsıya kadar yazdığı rivayet edilen *İşagoci Şerhi*⁶⁸ yüzyıllarca medreselerde okutulmuştur⁶⁹. Bu şekilde, onun bir gün gibi kısa bir müddette bir eserin şerhini yapması, onun not almada ne kadar seri ve ilmî ihatasının ne kadar geniş olduğunu göstermesi bakımından oldukça büyük bir önem arzeder. Ayrıca bu çalışmalarından dolayı Molla Fenarî, Osmanlı Devletinde yetişen en meşhur mantıkçılar arasına girmiştir⁷⁰. Aristo'yu Anadolu'ya ilk tanıtan odur. Ayrıca Molla Fenarî, bugün elimizde matbu olarak bulunan *Fusulu'l-Bedayi' fi Usuli's-Şerayi*⁷¹ adlı usulu fıkha ait eserini 30 yılda tamamlamıştır⁷². Böylesine önemli bir konuda onun uzun yıllarını harcaması onun ilmî istikrarını göstermesi açısından oldukça mühimdir. Bundan başka bu eser üzerinde ülkemizde bir de doktora çalışması yapılmıştır⁷³. Aklî ilimlerde söz sahibi olduğu gibi, görüleceği üzere Molla Fenarî'nin İslâm Hukuku ve özellikle de Metodoloji (Usul-ı Fıkıh) konusunda derin bir bilgisi vardı. Molla Fenarî'nin çağdaşı İbnu'l-Bezzâz (Ö. 827/1424) diye meşhur Hafızuddin Muhammed b. Muhammed el-Kerderî Anadolu'ya gelmiş,

63. Hoca Sadeddin, *Tâcü't-Tevârîh*, c.II, s.410; Nişancı-Zâde, *Mir'ât-ı Kâinât*, s.326; Sarı Abdullah Efendi, *Semerâtü'l-Fuâd fi'l-Bedei ve'l-Meâd*, Matbaa-i Amire) İstanbul 1288, s.238; Şemseddin Samî, *Kamûsu'l-A'lâm*, c.V, s.3436.

64. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c.I, s.520.

65. Hoca Sadeddin, *Tâcü't-Tevârîh*, c.II, s.410; Mecdî, a.g.e., c.I, s.49.

66. Ömer Nasuhî Bilmen, *İslûhât-ı Fikhiyye Kamusu*, (Bilmen Yayınları) İstanbul, c.I, ss. 360-361.

67. Aynı yer.

68. Bkz. Molla Fenarî, *el-Fevâidü'l-Fenâriyye fi Şerhi'r-Risâleti'l-esîriyye fi'l-Mantuk*, İstanbul 1306.

69. Ülken, *Türk Tefekkür Tarihi*, c.II, s.31.

70. Zeki Velidî Toğan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, (İÜEF Yayınları) İstanbul 1970, s. 374; Çoruh, a.g.m., s. 45.

71. Bkz. Molla Fenarî, *Fusûlu'l-Bedayi' fi Usuli's-Şerayi'*, İstanbul 1289, c.I-II; Katib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, nşr. R. Bilge-Ş. Yaltıkaya, İstanbul 1971, c.II, s. 1267.

72. Suyutî, *Buğyetü'l-Vuât*, c.II, s. 98; Taşköprü-Zâde, *Mevzûâtü'l-Ulûm*, s.573; Mecdî, *Şakayık*, c.I, s. 48; Nişancı-Zâde, *Mir'ât-ı Kâinât*, s.326; Abdülhay b. İmad, *Şezerâtü'z-Zehab*, c.VIII, s. 209; Müstakîm-Zâde, *Devhatü'l-Meşâyih*, s.4; el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye*, s.167.

73. Bkz. Hakkı Aydın, *İslam Hukuku ve Molla Fenarî* (İşaret Yayınları) İstanbul 1991.

Molla Fenarî ile fıkıh sahasında münazara yapmış, Molla Fenarî'nin usûl-ı fıkıhta, kendisinin furû-ı fıkıhta üstün olduğunu itiraf etmiştir⁷⁴.

Molla Fenarî, sadece dinî ilimlerde değil, akli, felsefî ilimler alanında eserler te'lif ederek, bu sahada da üstünlüğünü ortaya koymuştur. Özetle Molla Fenarî, tefsir, fıkıh, kelâm, tasavvuf, mantık, arap dili ve edebiyatı, felsefe gibi bir çok sahada eşsiz eserler vermiş, Müslüman-Türk âlemindeki haklı yerini almıştır. Yaptığımız bu araştırma esnasında bu gibi çalışmalara benzer, Molla Fenarî'nin diğer yönlerini ele alacak birçok çalışma yapabileceğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

Yine Molla Fenarî, Mısır'a ziyaret için gittiğinde Mısır âlimleriyle ilmî münazaralar yapmış ve onlar Molla Fenarî'nin ilmî üstünlüğünü kabul etmişlerdir⁷⁵. Molla Fenarî, devrinin en büyük dimağlarından birisidir. Onun lügatinde unutmak diye birşey yoktur. Manastır Medresesindeki hocalığı sırasındaki öğrencileri arasında bulunan Kadızade-i Rumî (Ö. 815/1412)'ye "Semerkand'a git; Orada matematik, astronomi hocaları var" diye tenbihde bulunduğuna göre, Anadolu'ya gelmeden önce oradaki ilim dünyasından haberdardı. Belki de matematik, astronomi bilgisini Semerkant'tan almıştı. Kadızade-i Rumî'ye tesir edip, Semerkant'a gitmesi yolundaki teşvikleri Ali Kuşçu gibi büyük bir matematik ve astronomi bilgininin yetişmesini sağlamıştı⁷⁶.

Yaklaşık 785/1383 tarihinde tahsilini tamamladıktan sonra Anadolu'ya dönen Molla Fenarî hayatının sonuna kadar ders vermiş, medresede hocalık yapmış, bu arada Muhyiddin Kafiyeçi (Ö. 846/1442) gibi asırlarının en meşhur âlimleri olmuş, çeşitli sahalarda eserler vermiş ilim adamlarını yetiştirmiştir. Ayrıca, o devrinin ünlü simlarından Muhammed el-Buhari (Ö. 833/1430) ki: Emir Sultan diye meşhur bu zata *Miftahü'l-Gayb*'i okutmuştur⁷⁷. Çağdaşı Emir Sultan ile oldukça iyi ilişkiler içerisinde girmiş, kendisiyle iyi bir dostluk kurmuştur⁷⁸. Yine Emir Sultan'ın Yıldırım Bayezid'in kızı Hundî Sultan'la evlenmesinde katkısı olmuş, nikahlarını kıymıştır⁷⁹.

Molla Fenarî, yalnızca talebe yetiştirmekle kalmamış, medresenin yönetimle ilgili işleriyle de meşgul olmuştur. Müderrisliğinin yanında kadılık da yaptığı için, dolayısıyla devlet yönetiminde de etkisi oluyordu. Medresede tatil günlerini ikiden üçe çıkarmış. Dönemin talebelerini öğrenimle ilgili bir problemlerini çözmüştür⁸⁰.

74. Hoca Sadeddin, *Tâcü't-Tevarîh*, c.II, s. 415.

75. Suyutî, a.g.e., c.II, s. 98; Mecdî, a.g.e., c.I, s. 48; Abdülhay b. İmâd, a.g.e., s.209; Müstakim-Zâde, a.g.e., s.4; Ahmet Cevdet, *Kısâs-ı Enbiyâ*, c.VI, s.356; el-Leknevî, a.g.e., s.167.

76. Çoruh, a.g.m., s. 43.

77. Mecdî, *Şakayık*, c.I, s.76; Ahmet Cevdet, a.g.e., c.VI, s. 317.

78. Şinasî Çoruh, *Emir Sultan*, (Tercüman 1001 Temel Eser Serisi), Tarihsiz, s. 108.

79. Aynı eser, ss. 132-140.

80. Hoca Sadeddin, *Tâcu't-Tevarîh*, c.II, s.414; Ahmet Cevdet, a.g.e., s.357.

Bütün bunların yanında, zamanının sayılı zenginleri arasına giren Molla Fenarî sadece medrese işleriyle meşgul olmamış, Bursa'da kabrinin bulunduğu caminin üst sokağında bir de medrese yaptırmıştır. Bugün bir duvarının parçasından başka birşey kalmamıştır⁸¹. Molla Fenarî vefat ettikten sonra özel kütüphanesinden çıkan kitapların sayısı 10 bin adettir⁸². Ayrıca Molla Fenarî, not aldığı bir çok eseri birçok vazifeyi bir arada sürdürmesi nedeniyle kaleme alamamıştır. Molla Fenarî bütün bu çalışmalarının sonucu olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk Türk Şeyhülislâmı olma payesini elde etmiştir⁸³.

Bütün bu bilgilerden şöyle bir netice çıkarabiliriz: Gördüğümüz gibi Molla Fenarî zamanının en büyük alimi, aklî ve naklî ilimlerin hemen hemen her dalında başarılı eserler vermiş bir Türk bilginidir. Hal böyle olunca, tasavvuf, önce ilmi yönden ele alınır, din-tasavvuf ilişkisi ilmin muhakemesiyle değerlendirilirse, ortaya sağlıklı bir tasavvuf anlayışı çıkar. Tasavvuf tarihi boyunca göze çarpan yanlışlıkların ve eksik tasavvufi anlayıştan kaynaklanan birçok siyasi ve içtimaî olayların kaynağında sanırız, bu yanlış anlayış yatmaktadır. Netice olarak diyebiliriz ki: Günümüzde değişik boyutlarıyla içtimaî bir realite şeklinde mevcut olan tasavvufî zihniyetin ve anlayışın zemin olarak, din ve ilim temellerine oturtulması şarttır. Ve günümüzde yapılan en büyük hatalardan biri de tasavvuf söz konusu olunca kişilerin dine göre değil dinin kişilere göre yargılanması meselesidir. Bu konuda yapılacak tek şey tasavvuf, din ağırlık merkezi yapılarak, tasavvufun kendi mantalitesi çerçevesinde rasyonel bir biçimde değerlendirilecek ve netice olarak, tarihte üstlendiği sosyal ve dinî misyonunu sağlıklı bir şekilde üstlenmeye devam edecektir. Biz bunu böyle algılayıp, uyguladığımız zaman toplumu yanlış ve sağlıklı tasavvuf anlayışından da kurtarmış oluruz.

Burada ele almamız zorunlu hale gelen konulardan biri de; Molla Fenarî gibi aklî ilimlerde zirveye ulaşmış, Aristo mantığını Osmanlı Medrese Sistemi'ne yerleştirmiş, bir diğer ifadeyle Osmanlı medrese sisteminin kurucusu sayılabilecek bir şahsın, tasavvuf gibi felsefî yönüyle akılcılık kadar, pratik yönüyle sezgiye dayalı bir konuda uzlaşma halinde olmasının tahlili meselesidir. Günümüzdeki ilmi zihniyetin, akılcılık ve nakilcilik gibi net çizgilerle ayrılarak, tasnife gidildiğini görüyoruz ki; bu ayrımı kabul etmek ilmi yönden oldukça hatalı görünmektedir. Sebebine gelince, evvela Molla Fenarî ve ondan önce yaşamış Gazzalî (ö. 505/1111), Mevlana (ö. 672/1273), Sadreddin Konevî (ö. 673/1274), Davûd-ı Kayserî (ö. 751/1350) gibi, tasavvuf tarihinde seçkin bir yer edinmiş bilginlerin biyografileri incelendiği zaman, nakle dayalı bir anlayışa sahip

81. Cahit Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s. 573; Baykal, *Bursa ve Anıtları*, s. 78; Hoca Sadeddin, *Tâcu't-Tevarîh*, c.II, s.414.

82. Ahmet Cevdet, a.g.e., s. 357; Şemseddin Samî, *Kamusu'l-Alam*, c.V, s.3437.

83. Müstakim-Zâde, *Devhatü'l-Meşâyih*, s.3; Ahmet Refik Bey, *İlmiye Salnâmesi*, s.282.

olduklarını, akla da gerekli değeri verdiklerini görüyoruz. Bu herkes tarafından kabul edilen bir hakikattir. Ancak şunu söyleyelim akli kullanma şekilleri, verdikleri değer boyutu tabi ki tartışılabilir.

Anlaşıldığı gibi, Molla Fenarî bizim bu görüşümüzü doğrulayacak en önemli prototip ilim adamlarından birisidir. Molla Fenarî hayatı boyunca ilim ve siyasetle meşgul olmuş, kendini tasavvufta da söz sahibi yapacak eserler meydana getirmiştir. Molla Fenarî babası Hamza Efendi'den Ekberîye, Abdullatif el-Kudsî'den Zeyniyye, Şeyh Hâmid Kayserî'den Halvetiye tarikatının prensiplerini öğrenmiştir.

II. MOLLA FENARÎ'NİN TASAVVUF ANLAYIŞI

Türk-İslâm düşüncesi gözönünde tutulduğu zaman, bilhassa miladî XVI. asır ortalarına kadar "entellektüel tasavvuf ve ilim çevrelerinde" İbn Arabî'nin benimsendiğini, Osmanlı topraklarında yetişen büyük âlim ve mutasavvıfların aynı düşünceleri ifade eden eserler te'lif ettiklerini görüyoruz. Bunlar arasında İbn Arabî'nin kendi talebesi Sadreddin Konevî'den başka, Davûd-ı Kayserî (Ö. 751/1350 gibi Fusûs şarihlerini, Molla Fenarî ve İbn-i Kemâl (Ö. 940/1533) gibi alim mutasavvıfları zikredebiliriz⁸⁴.

İşte böylece Osmanlılarda sünnî ulemâ arasında tasavvuf, özellikle de Vahdet-i Vücûd kabul görmüştür. Davûd-ı Kayserî'den sonra Osmanlılarda bu anlayışın kabul görmesinde ve tanınmasında hiç şüphe yok ki; en büyük rol Molla Fenarî'ye aittir⁸⁵. Hayatı bölümünde de belirtmeye çalıştığımız gibi, Molla Fenarî'nin babasının hocası Sadreddin Konevî'nin talebesi idi. Buradaki açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, İbn Arabî'den Molla Fenarî'ye kadar bu konuda bir çeşit ilmî bir silsilenin varlığını görüyoruz.

Hemen herkesce *Varlığın Birliği* veya *Vahdet-i Vücûd* adıyla bilinen bu mesele hakkında Molla Fenarî'nin fikirlerine geçmeden önce, onun Varlık (Vücud)a nasıl bir anlam yüklediğini açıklamak istiyoruz. Molla Fenarî vücudu; *zâtıyla mevcud* olan *zâtın hakikati* şeklinde tanımlar⁸⁶. Görüldüğü gibi, Molla Fenarî'nin ontolojisi ve varlık felsefesi zât'çı, özcü bir felsefedir. Gerçek varlık yani Allah *Öz=ez-Zât*'tır. Ayrıca ona göre zâtıyla mevcud olan vücudun hakikati gözönüne alındığında O tek-tir⁸⁷. Bu nedenle bütün sınırlı varlıkların kaynağı olarak bir mutlak varlık olmalıdır. Fenarî'ye göre hakikati birdir ve bir birliktir. Diğer bir deyişle *varlık birliktir* sözü bir ve aynı gerçeği ifade eder.

84. Tahranlı, "Fususul-Hikem Şerhi ve Vahdet-i Vücûd ile Alakalı Bazı Meseleler" (Fususul-Hikem Şerhi İçinde Makale), c.1, ss.31-32.

85. İnalçık, *The Ottoman Empire*, ss. 199-200.

Buradan da anlaşılacağı üzere, bütün varlıkların gerçek kaynağı, varlığı zatiyla aynı olan varlık, Allah'tır. Bir diğer eserinde de Molla Fenarî, *Allah zât'ın adıdır*⁸⁸ ifadesiyle vahdet-i vücûd sisteminin mihverine zât anlayışını oturtur. Molla Fenarî zât ile vücûdu ayırmış, onların ayrı şeyler olduğunu ifade etmiştir. Yine varlıkların taayyunâtını ve varlık âleminde ortaya çıkışlarını "Hakkın vücûduyla mahiyet(öz)'inin birleşmesine" bağlamıştır⁸⁹. Kısaca Molla Fenarî, Allah'ın zâtıyla vücûdunu ayrı ayrı mütalaa etmiştir. Özetle, Molla Fenarî zât ile vücûdun ayrı olduğunu ifade etmiş, sistemini Allah'ın zâtının birliği üzerine oturtmuştur.

Molla Fenarî'ye vahdet-i vücûd anlayışı içerisinde A'yân-ı Sabite'ye özel bir yer verir. Molla Fenarî, bu konuda yazdığı risâlesinde bunu bir şiirle anlatmaya çalışır. Bu şiirden anlaşıldığı üzere, o genellikle mutasavvıfların eskiden beri kullanageldikleri allegorik (benzetmeli) bir anlatım kullanılır⁹⁰.

Molla Fenarî, A'yân-ı Sabite'yi "Allah'ın ilmindeki hakikatlar" olarak ifade eder. Ona göre A'yân-ı Sabite denen bu hakikatlar Hakkın ezeli ilminde, O'nun eşyayı taayyün etme keyfiyatıdır⁹¹. Molla Fenarî'ye göre bu hakikatlar, gayri mec'ul (=yaratılmamış) ve ezeldir⁹². Çünkü bu keyfiyyet Hak'kın işleri ve sıfatlarıdır. İlahî mertebelerden olduğu için *Ca'l* (=yaratma) ile tavsif edilemez⁹³. Diğer taraftan buna paralel olarak, İbn Arabî de bu mahiyet ve suretleri gayr-i mec'ul kabul etmektedir⁹⁴. Ayrıca Molla Fenarî burada A'yân-ı Sabite olarak nitelenen şeylerin, bilgi açısından ezeli olduğunu söyler. Eğer bunun terzine bu bilginin hadis olduğu kabul edilirse, Molla Fenarî, bu hakikatlerin mec'ul kabul edildiği takdirde, Allah'ın Zatının hadis şeyler için mahal olacağını söyler ki; bu da mümkün değildir. Molla Fenarî *Ca'l* (=yaratmanın), vücûdun mahiyetlere izafetinden ibaret olduğunu bildirir. Bu mahiyetler ise, kendilerine vücûdun izafetinden önce ve gayr-i mec'ul olarak sabittirler⁹⁵. Burdan anlaşılan şudur ki: Molla Fenarî'ye göre A'yân-ı Sabite'de bulunan suretler ve mahiyetler sonradan yaratılmamıştır. Fenarî'nin kendi ifadesiyle *gayr-i mec'ul* durlar.

86. Molla Fenarî, *Risâle fî Beyân-ı Vahdeti'l-Vücûd*, Süleymaniye Ktb. (Hüsrev Paşa Böl.) no: 751/12, 80/a (4).

87. Aynı yer.

88. Molla Fenarî, *Risâle fî'l-Tasavvuf*, Süleymaniye Ktb. (Hafid Efendi Böl.), no: 162/4 vr. 101/a (19).

89. Molla Fenarî, *Risâle fî'l-Tasavvuf*, vr. 100/a (3-4).

90. Molla Fenarî, a.g.y., vr. 101/b (4).

91. Aynı yer.

92. Aynı yer.

93. Aynı yer.

94. A. Avni Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, hz: M. Tahralı-S. Eraydın, c.I, s. 118.

95. Molla Fenarî, a.g.y., vr. 101/b (4).

Şu halde sistemi bütünüyle kavramaya çalışırken Molla Fenarî'nin mahiyet ve hakikat'i birbirinin yerine ve sinonim olarak kullandığını bilmemiz gerekmektedir. Bu şekilde Molla Fenarî'nin A'yân-i Sabite'yi izah ederken kullandığı felsefî terimlerin anlamlarını netleştirdikten sonra, Molla Fenarî'nin meseleyi şu şekilde sonuçlandırdığını ifade edelim. O, özetle: A'yân-ı Sabite'yi "Hakkın ezeli ilmindeki eşyâyı taayyün etme keyfiyatı" olarak tanımlamaktadır⁹⁶.

Yaratılış meselesine gelince, bu meselenin en önemli noktası madde-nin önceden varolup-olmaması meselesidir. Bu durumda karşımıza şu görüşler çıkmaktadır. Bir kısım felsefeciler maddenin önceliğini kabul etmişlerdir. Bu görüşe göre: şayet madde önceden varsa, Allah'ın işi o adde ile kainatı inşa etmekten ibaret olur. O halde Allah, âlemin sadece bir yapıcısı olur. Felsefe tarihinde özellikle Aristo bu görüşü kabul etmektedir. O madde ile sureti önceden mevcut kabul eder⁹⁷.

Molla Fenarî, varlıkların varlık sahasına çıkmasını ontolojik açıdan diğer mutasavvıflar gibi mertebeler anlayışıyla izah etmeye çalışır. Yani A'yân-i Sabite, diğer bir ifadeyle ilahî bilinçte bulunan varlıkların sûretleri, varlık sahasına çıkarken "Kün" emrine muhatab olmaktadır. Molla Fenarî, yaratılış konusunu ele alırken mahiyet mefhumuna sinonim olarak *Şey'iyyet* mefhumunu kullanır. Zira mahiyet etimolojik olarak *o-şey-lik* anlamına geldiği gibi, *Şey'iyyet* de hemen hemen aynı anlamda *bir-şey-olmak* anlamına gelmektedir⁹⁸. Molla Fenarî bunu şu âyetle delillendirir⁹⁹: "Biz bir şeyin olmasını istediğimiz zaman, sözümüz sadece ona ol dememizdir ve hemen olur"¹⁰⁰.

Dikkat edilirse âyette *ol* emrine muhatab olmadan önce bir *şey* mefhumundan bahsedilmektedir. İşte Molla Fenarî'nin yaratılış konusundaki en iddialı delili budur. Gerçekten *ol* emrinden önce varolan bir *şey* mefhumundan bahsedilmektedir. Ancak bu *şey'iyyetin* mahiyeti üzerinde durmak gerekir. Bundan bir an önce bahsettiğimiz A'yân-i Sabite meselesiyle irtibatlandırarak olursak, mesele biraz daha anlaşılır hale gelecektir. Yani bu *Şey'iyyet* varlıkların ilahî bilinçteki sûretleridir. Molla Fenarî bu fikrini ifade ederken Mu'tezile'nin bu görüşü kabul etmediğini de açıkça ifade eder¹⁰¹.

Molla Fenarî'ye göre Allah'ın ilmi, ezeldir¹⁰². Allah varlık mertebelerindeki mahiyetlerin tüm ayrıntılarını huzurî bir ilimle kuşatmıştır¹⁰³.

96. Molla Fenarî, a.g.y., vr. 101/b (4).

97. Süleyman Hayri Bolay, *Felsefî Doktrinler Sözlüğü*, (Ötüken Yayınları) İstanbul 1984, s.137; Kâmiran Birand, *İlk Çağ Felsefesi Tarihi*, (Ankara Üniversitesi Yayınları) Ankara 1987, s. 77.

98. Keklik, a.g.e., s. 35.

99. Molla Fenarî, a.g.y., s. 35.

100. Nahl Suresi, ayet, 40.

101. Molla Fenarî, a.g.y., vr. 101/b (13).

102. Molla Fenarî, *Risale fi Beyân-ı Vahdet-i Vücûd*, vr. 81/a (1).

103. Molla Fenarî, a.g.y., vr. 81/a (2-3).

Adeta Allah'ın zatındaki ve zatında saklı olan (şey) vasıtasız şekilde onun için hazırdır. Ona kapalı veya gizli değildir. O, bunu şu misalle izah etmeye çalışır: "Şüphesiz ki bizlerin zâtlarındaki vicdanî işlerimiz hazırdır. Şu halde her şeyi kuşatan, ilmen bilen Allah için nasıl kendinde bu bilgiler hazır olmasın."¹⁰⁴ Buradan da anlaşılacağı gibi, Allah'ın ilmi, husulî bilgi sahibi olan insanın bilgisinden farklıdır. Yani insanın bilgisi, önce zihinde hasıl olduktan sonra ortaya çıkan husulî ilimdir¹⁰⁵. Allah'ın bilgisi ise bunun aksine, vasıtasız şekilde hazır olan bilgidir ki, buna tasavvufî terminolojide huzurî ilim¹⁰⁶ denilmektedir.

Molla Fenarî'ye göre varlık âlemindeki mevcudâtın mahiyetlerinin bilgisi ezeldir. Herşeyin mahiyeti Allah'ın zatında bilgi olarak mevcuttur¹⁰⁷. Ayrıca Allahü Teala'nın bütün eşyâ'yı bilmesi ezeldir¹⁰⁸. Bu ifadelerden de anlaşılacağı gibi Allah'ın ilminin, insanın ilminden en önemli farkı, ezeli ve huzurî olmasıdır. Diğer bir ifadeyle, bir zaman ifadesi olan *gayb* Allah için değil, insan için geçerlidir. Çünkü Allah tüm zamanları kuşatır.

Molla Fenarî yine aynı şekilde, Allah'ın ilminin husulî bir ilim olmayacağını tartışır ve şöyle der: "Allah'ın eşyâ'yı bilmesi eğer hasıl olan bir ilim şeklinde, yani eşyânın sûretlerinin hasıl olmasına yönelik bir şekilde ise, Allahü Teala'nın Zatının sonsuz suretlere mahal olması gerekir ki bu da mümkün değildir."¹⁰⁹

Özetle; Molla Fenarî, yaşadığı döneme ilmi, fikrî, siyasî yönden damgasını vurmakla kalmamış, yüzyıllarca Osmanlı medreselerinde okutulacak eserler te'lif etmiş eserleriyle ve fikirleriyle günümüze kadar uzanmış, önemli bir şahsiyet olarak kültür tarihimizdeki yerini korumuş ve korumaya devam edecektir.

104. Molla Fenarî, a.g.y., vr. 81/a (6-7).

105. *Husulî İlim*: Çalışıp kazanma, istidlal ile tahsil olunan ilme husuli ilim denir.

106. *Huzurî İlim*: Delil, bürhan ve kıyasa ihtiyaç göstermeyen ve topluca doğan, yani arınma yolu ile gönüle doğan ilme huzuri ilim denir. Ancak Allah için kullanılınca, bunun da ötesinde Allah'ın vasıtasız kendi bilgisi anlamına gelir.

107. Molla Fenarî, a.g.y., vr. 81/a (7).

108. Molla Fenarî, a.g.y., vr. 81/a (9-10).

109. Molla Fenarî, a.g.y., vr. 81/a (10-13).